

УДК 811.161.2' 371

DOI: 10.31471/2304-7402-2022-16(63)-391-399

**ЛЕКСИЧНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ТЕМПОРАЛЬНОСТІ
В ЗАХІДНОМУ ВАРІАНТІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
В КІНЦІ ХІХ СТОЛІТТЯ
(на матеріалі листів Василя Стефаника)**

Ольга Русакова

*Коломийський навчально-науковий інститут;
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
78203, м. Коломия, вул. Лисенка, 8;
e-mail: olga.rusakova@pnu.edu.ua*

***Мета.** Стаття присвячена аналізу засобів, які репрезентували лексичну темпоральність у сучасній українській мові (у її західному варіанті) в останні десятиліття ХІХ століття. Мета статті – визначити особливості функціонування засобів вираження лексичної темпоральності, класифікувати лексеми з темпоральною семантикою на матеріалі епістолярію Василя Стефаника за 1888 – 1898 роки. **Дослідниця методика.** У роботі використано системний підхід за допомогою лексико-семантичного методу дослідження мовних одиниць, методу суцільної вибірки. **Результати.** У дослідженні запропоновано лексико-семантичну класифікацію слів на позначення часу двома лексико-граматичними розрядами – іменниками та прислівниками, виявлено особливості функціонування темпоральних лексем у текстах листів Василя Стефаника. Аналіз засвідчив, що всі лексичні засоби вираження темпоральності можна класифікувати в межах трьох мікрогруп: лексичні засоби з чіткою вказівкою на пору року чи доби, конкретну дату, годину, релігійне свято; лексичні конкретизатори з хронологічною семантикою без чіткої вказівки на точний час; сполучення слів самостійних частин мови, які автор листів вживав на означення приблизного часу чи, навпаки, більш детальної характеристики часу події. **Наукова новизна.** У статті вперше проаналізовано специфіку використання Василем Стефаником у листах лексем з темпоральною семантикою, здійснено лексико-семантичну класифікацію таких лексем крізь призму функціонування західного варіанта сучасної української мови в останні десятиліття ХІХ ст. **Практичне значення.** Матеріал статті може бути використаний при подальшому вивченні категорії лексичної темпоральності в сучасній українській мові, а також під час дослідження мови Галичини на зламі ХІХ – ХХ століть.*

Ключові слова: лексична темпоральність, темпоральна семантика, засоби вираження, текст листів, мова Галичини кінця XIX століття.

Постановка проблеми.

Лексичну темпоральність формують мовні засоби із семантикою, що вказує на час події чи факту конкретно чи загалом. Час – це послідовність моментів, яка протікає рівномірно та за якими спостерігає людина. Засобами мовної системи людина впорядковує все, що з нею відбувається, а плин часу членує «на окремі, опосередковано сприймані відрізки, пов'язані з поняттями початку й кінця, тривалості й нетривалості, швидкості й повільності» [7, с. 241]. Час необхідно розглядати «в контексті пошуку людської сутності» [2, с. 11], а отже, застосовувати антропоцентричний підхід, що дає можливість розглянути час крізь призму особистості мовця.

Огляд літератури. В українському мовознавстві питання темпоральності висвітлено в працях О. Бондарка, О. Бондаря, С. Романюк, В. Барчука, Т. Голосової, Т. Слободинської, О. Бачишиної, О. Немировської, М. Лихошерстової, Н. Гошилик, Ю. Ковбаско, І. Каширіної, А. Кузьменко, М. Козоріз, І. Талаш, Д. Прудивус, А. Грачової та інших. Дослідження темпоральності відбувається з огляду на лексичний і / або граматичний аспекти, оскільки онтологічний час є денотатом, який відображений через різні види темпоральної семантики [див. 1].

Новизна. У дослідженні вперше в українському мовознавстві здійснено спробу проаналізувати специфіку використання лексем з темпоральною семантикою в літературній мові Галичини кінця XIX століття. Матеріалом дослідження обрали епістолярій Василя Стефаника, адже в кожному листі є та чи та вказівка на час події, про яку він повідомляє адресата (*у статті збережено правопис текстів листів*).

Мета статті – визначити особливості функціонування засобів вираження лексичної темпоральності в західному варіанті сучасної української мови, здійснити класифікацію лексем з темпоральною семантикою на матеріалі листів Василя Стефаника, написаних до різних адресатів протягом 1888 – 1898 років.

Актуальність дослідження полягає в необхідності системного опрацювання категорії темпоральності в сучасній українській мові, а також комплексного вивчення мови Галичини кінця XIX – XX століть.

Методологія (теоретична база дослідження). У роботі застосовано лексико-семантичний метод дослідження мовних одиниць, а також метод суцільної вибірки з листів В. Стефаника до різних людей за 10 років (1888 – 1898 роки). Загалом зафіксовано 200 лексем і сполучень слів з темпоральною семантикою.

Результати дослідження.

Літературознавець Р. Піхманець справедливо зазначає, що листи В. Стефаніка є наскрізь оригінальним і самобутнім явищем в українському письменстві, у них митець уміло користувався словом [5, с. 191]. У своїй творчості В. Стефанік майстерно поєднав говірку рідного села Русова та тодішню літературну мову, яку він пізнав з книг та літературного оточення. Говірка Русова представляє покутський говір і відображена в мові персонажів, тодішня літературна мова – мова Галичини кінця ХІХ – початку ХХ століття, це західноукраїнський варіант УЛМ – представлена в авторській мові Стефанікових новел та листів.

Варто наголосити, що мова західних українців, мова галичан – це не «галицький діалект» єдиної т.зв. «общеруської» мови, як стверджували деякі українофоби, а варіант української мови, витворений на ґрунті наддністрянських говірок. Про це маємо досить наукових праць Ю. Шевельова, С. Караванського, В. Грещука, М. Лесюка та інших. В. Стефанік розумів, що вкрай потрібна літературна мова, адже без літературної мови нема ні літератури, ні науки, ні публіцистики.

Мовознавець М. Лесюк зауважує, що «авторська мова В. Стефаніка певною мірою близька до загальноукраїнської літературної мови; в авторській мові він уживав слова, які функціонували в цілому західному наріччі української мови, тобто були надбанням літературної мови Галичини і, можливо, завдяки саме йому ввійшли в літературний обіг... Стефанік вніс досить значний вклад у збагачення лексичного фонду української національної мови» [3, с. 649]. Серед запропонованої В. Стефаніком у літературний обіг лексики виокремлюємо ту, яка виражає темпоральну семантику в текстах його листів. Усі виявлені лексичні засоби вираження темпоральності розподіляємо на три мікрогрупи:

1) лексеми з чіткою вказівкою на пору року чи доби, конкретну дату, годину, релігійне свято (*весна, 5-го серпня, в січні 1898 року, Різдво, Великдень, 5 год. рано*);

2) лексичні конкретизатори з хронологічною семантикою без чіткої вказівки на точний час (*незабавки, незадовго, недавно, тепер, тоді, тогди, аж пізніше, скоро, давненько, часом, якось*);

3) сполучення слів різних самостійних частин мови на означення приблизного часу чи, навпаки, для детальнішої характеристики часу події (*в неділю вечером, раніського 10-го липня, на день 2 і 3 липня с.р.*).

До першої найчисленнішої мікрогрупи відносимо лексичні засоби на позначення фізичного часу, а саме:

- **пір року.** У цій мікрогрупі виокремлюємо іменники *зима, весна, літо, осінь*: *Осінь у нас чудова пора* [8, с. 40], відіменникові прислівники *взимі, вліті*: *...взимі зле в арешті сидіти* [8, с. 89]. Найпродуктивніше в листах вжито лексему *весна*. За словами В. Стефаніка, він чув її на

нервах. Весна ставала причиною споминів. Ось приклад: «Вчора видів-ем дівчину, що бігла боса, та й **весну** увидів-ем, та й нагадав-ем собі одну давню мою **весну**. Хлопчиною малим я дивився на повінь ріки...» [8, с. 55]. Таким чином, у митця весняний період асоціюється з молодістю, легкістю і водночас тривогою через стихії природи;

- **місяців** – грудень (з початком грудня), січень (по першій січня, 20 січня), першого лютого, у марті, 26 мая, коло 15-го липня, 5-го серпня. В. Стефанік, намагаючись назвати точну дату події, час свого приїзду чи від'їзду, використовував число з місяцем: *З'їзд партії 29 грудня* [8, с. 50]; а часто вживав прийменник, який вказує на приблизну дату або на межу події: *Я виїзжаю десь коло 15-го липня* [8, с. 35], *Я буду в Кракові до 20-го грудня, а там махну у Русів* [8, с. 50]. У листах також натрапляємо на відіменникові прикметники масвий: *Масвих герезій вже не відправляє мати з сестрою?* [8, с. 32], юневий: *Може юневих?* [8, с. 32]. Такі прикметники побутували в діалектному мовленні того часу. У датуванні листів митець використовував арабські та римські цифри і обов'язково вказував місто, звідки надсилає листа, як-от: «Коломия, 2.X.88», «Дрогобич, 19.IX.1891», «Краків д.4/ХІІ.93», «Краків, 9.II.94». Слід відзначити, що автор датував незначну кількість листів, інші дати встановлювали упорядники (у виданні позначені курсивом);

- **тижнів, днів тижня** – вівторок: ... *завтра або ж у вівторок* [8, с. 86], середа: *Я буду у середу вже в Кракові ...* [8, с. 96], субота: *Ще від суботи я в дорозі...* [8, с. 86], неділя: *Кирило сидить від двох неділь в Кракові* [8, с. 28], *Минуло щос зо дві неділі...* [8, с. 93]. Як бачимо, лексему *неділя* вжито на позначення щонайменше двох тижнів: *по двох тижнях, по трьох тижнях, за два тижні, три тижні*. Прийменники *зо (зо дві неділі)* та *від (від двох неділь)* є синонімічними, оскільки позначають тривалість дії, тобто протягом двох тижнів. Також продуктивними в текстах листів майстра є темпоральні прислівники *сьогодня, нині, завтра, вчора, передвчора*, які вказують на день написання листа: *Сьогодні давав мені Борковський науку* [8, с. 24], *Нині я вже здоров...* [8, с. 26], *Кирило здає завтра докторат...* [8, с. 32], *Від вчора я на світі (після звільнення з-під арешту)* [8, с. 42], *Передвчора переїжджала масова депутація наших мужиків до цісаря...* [8, с. 51];

- **частин доби** – ніч: *темна, мрачна ніч (то було 5 год. рано)* [8, с. 51], *ночею: темнов ночею*, день, днинка: *Я би рад бути з Вами хоть днинку ясну* [8, с. 98]. Якщо для В. Стефаніка ніч видається темною та важкою, то день є світлим і радісним. Найчастіше автор листів використовує прислівники *вночи, д'вечеру, д'опівночі, опівночі, вечером, пополудни, рано, нічкою, дниньки*, а також прикметники *ранішній, пополудній*: *газети ранішні і пополудніші* [8, с. 59];

- **годин, хвилин**, які автор вживає для позначення тривалості дії – 6 годин: *Вже 6 годин хочу водивечером*[8, с. 23]; 15 минут: *Я говорив з 15 минутз Борковским...* [8, с. 23]. Особливим у мовленні В. Стефаніка є позначення частин дня, які він називає *кавалочками*. У листі до Л. Бачинського від 4 грудня 1923 року адресант радить ділити день на частини з метою чіткої організації роботи: *Ти ліпше розложи собі день на кавалочки (години): одні кавалочки на науку, другі на читання, треті на писанє поезій, четверті на забаву з Ромком і т.д., і т.д. Так тобі день борше зйде і не буде тої рутенської апатії* [8, с. 26].

Час події В. Стефанік встановлював також у стосунку до релігійного чи іншого свята (Різдва, Великодня, Нового року): *На великдень думаю їхати в Швейцарію...* [8, с. 46], *Зачався сьогодні новий рік*[8, с. 85]. Звісно, у таких висловлюваннях немає потреби в чіткому датуванні події, адже адресатові відома дата свята. Лексему *великдень* автор також вживає в переносному значенні – зробити вдалу справу: *Ви не знаєте кільки то у нас талантів молодих... Якби зібрав їх, якби дав їм місце на твори - отож би-м собі великдень зробив!*[8, с. 80]. Причому ця справа громадська, а не особиста.

Окремо слід виділити лексеми, які означають життя людини (біологічний час). В. Стефанік паралельно вживав іменники *рік* та *літа*: *Я від першого року моїх студій трохи впав у долину*[8, с. 81], *Мені сумно, що так марне ідуть літа* [8, с. 80]. За нашими спостереженнями, лексему *рік* автор листів вживав тоді, коли йшлося про один чи декілька років (через рік, на другий же рік), лексему ж *літа* – для позначення більш тривалого періоду часу (*триста літ, три десятки літ назад*). У текстах трапляється і лексема *рочок*, однак із саркастичним забарвленням: *18 рочківвід роду* (про російську революціонерку) [8, с. 32].

Особливою є і часто вживана лексема *вакації* у значенні канікули, перерви в роботі, рідко *ферії*: *Я ще на вакаціях казав...* [8, с. 26], *...покажуся при кінці вакацій* [8, с. 27], *...задержати до вакацій* [8, с. 29], *... на вакації відіб'єте шкочу* [8, с. 30], *Зле лиш то, що він (і ти) не сідаєте до іспиту перед вакаціями* [8, с. 31], *... осідаю на вакаціях в Пістини* [8, с. 35]. Ось у таких випадках адресат може хіба тільки здогадуватися про час відпустки чи канікул, хоча дати листів свідчать про зимові чи літні вакації. Прийменники, які вживає автор разом з іменником *вакації*, дозволяють визначити часові межі події: прийменник *на* – вказує на одночасність події з відпусткою, *до, перед* – передування, *при кінці* – на подію під час завершення відпустки.

Таким чином, у представленій мікрогрупі функціонують назви конкретних відрізків часу, які легко встановити, – пора року, місяць, тиждень, день, година й хвилина, Різдво, Великдень, Новий рік, а також ті, які вказують на період життя людини – рік, літа, вакації. Часова семан-

тика в текстах листів В. Стефаніка передана завдяки іменникам та при-
йменниково-відмінковим словоформам, а також завдяки темпоральним
прислівникам з конкретним лексичним значенням.

До другої мікрогрупи лексем відносимо різноманітний спектр слів-
конкретизаторів з хронологічною семантикою, які є темпоральними
прислівниками та не називають точного часу, а тільки вказують на при-
близний час подій або їх порядок: *недавно, незадовго, давненько, донині,
незабавки* (у значенні незабаром, дуже скоро), *спершу, спочатку, перед-
вчасно, далі, скоро*: *Я до Мартовича написав давненько письмо* [8,
с. 27]. Продуктивними в цій семантичній мікрогрупі є лексеми *недавно й
незадовго*, причому перша лексема використовується на означення поді-
й, які відбувалися в минулому: *Недавно був тут Дашинський...*[8,
с. 30], *Недавно прийшов до нас лист від Драгоманова...*[8, с. 32], а друга
– на означення планів на майбутнє: *Десь незадовго і я якусь допись піш-
лю...* [8, с. 24], *Незадовго перестану...*[8, с. 51]. На майбутні події вказує
також лексема *незабавки*: *Гроші незабавки вишлемо* [8, с. 23]. Для ви-
раження одночасності події з моментом написання листа В. Стефанік
використовує прислівники *тимчасом* і *рівночасно*: *Рівночасно з твоїм
листом надійшов і лист Маєвського* [8, с. 32], *... а тимчасом робити, що
можна* [8, с. 34].

Не менш уживаними в цій мікрогрупі є прислівники займеннико-
вого типу *зараз, тепер, якось, тогди, ніколи, потім*: *Якось занесло мене
до Велички і я оглядав копальні солі* [8, с. 71], *Я за себе майже ніколи не
думаю* [8, с. 46], а також відприслівникові прикметники *тодішній, тепе-
рішній*: *...світогляд тодішньої і теперішньої інтелігенції...*[8, с. 53].

Третю мікрогрупу формують сполучення слів на означення приби-
лизного часу події на зразок з *початком грудня, з кінцем грудня, в поло-
вині липня*: *З їзд має бути з кінцем грудня*[8, с. 43]. Їх використано в тих
випадках, коли автор листів не може подати точної дати, однак має на-
мір попередити адресата про подію. Нерідко В. Стефанік поєднував в
одному сполученні лексичні засоби двох попередніх груп з метою пода-
ти більш точну вказівку на часову орієнтацію: *нині вечером, в неділю ве-
чером; Нині їду о 11 год. вночі, а до Тернополя над'їду завтра пополудни
у 3 год.*[8, с. 96]. Таким чином, В. Стефанік вважав за потрібне подати
детальнішу характеристику часу події, конкретизувати темпоральну се-
мантику.

Інколи В. Стефанік використовував в одному невеликому уривку
темпоральні лексичні засоби з різних мікрогруп. Так, епістолярна спад-
щина розкриває читачеві плани адресанта щодо його майбутніх поїздок:
*«...1 липня вже їду з Кракова до Русова. Тут буду тиждень, а потім
перебуду цілі вакації на Буковині. Ти зараз мені відпиши. В Русові будем
бачитися»* (Лист до Л. Бачинського від 12 червня 1896 року) [8, с. 72].

Варто відзначити, що для В. Стефаніка нестерпним було очікування листа у відповідь: *«Чекаю та й чекаю та й не діждуся від Вас. Я би ждав і рік, коби віщий був, чи аби яке лихо не закралося до Вашої хати. А так боюся, дуже боюся, а Ви, як Вам добре, нічо не пишіть, лиш одно слова: Нам добре»* [8, с. 75]. Цей лист до В. Морачевського В. Стефанік написав 3 липня 1896 з Кракова, так і не відбувши до Русова 1 липня, як писав раніше. Але вже в листі дав цьому пояснення: *«Я мусів здержатися з від'їздом до 10 липня, бо мої вчителі хотіли, аби-м ще слухав великих їх слів. Я слухаю малими своїми ушесами, але борзо дуже випускаю на вітер. Раніського 10-го липня їду до Збаража, аби в околиці роздивитися, що по собі лишили наші бідні емігранти. Звідсіля їду до Русова і туду прошу писати. Потім подам адрес у гори»* [8, с. 75]. Як бачимо, В. Стефанік відповідально ставився до позначення часу подій чи до непередбачуваних змін у датах.

Наступного листа до В. Морачевського В. Стефанік написав 7 липня з Кракова (за 4 дні): *«Якби-м міг тепер з Вами говорити, то говорив би-м три дні і три ночі. Не за себе і не за Вас бесідував би-м, але за людей, в сім випадку за моїх товаришів»* [8, с. 76]. Завершує лист так: *«Пишіть до мене лист до Русова, але аж 15 липня, бо досі буду в Збаражчині. Даю довгого часу на лист і тому надіюся, що він буде довгий»* [8, с. 73].

Обговорення та висновки. Можна зробити висновок, що темпоральні лексеми в листах В. Стефаніка відігравали важливу роль комунікації, налагодження контактів, адже це був чи не єдиний спосіб повідомити співрозмовника-адресата про минулі події, майбутні плани чи стан справ під час написання листа. Аналіз двохсот лексем з темпоральною семантикою, які вживав В. Стефанік у текстах листів, що репрезентували мову Галичини кінця XIX століття, засвідчив, що всіх їх можна розділити на три мікрогрупи. Першу мікрогрупу складають лексичні засоби з чіткою вказівкою на пору року чи доби, конкретну дату, годину, свято, другу – лексичні конкретизатори з хронологічною семантикою без чіткої вказівки на точний час, третю – сполучення слів різних самостійних частин мови на означення приблизного часу чи, навпаки, для конкретизації часової семантики. Центральними лексико-граматичними класами слів із темпоральною семантикою в текстах листів В. Стефаніка є іменники (прийменниково-відмінкові форми) та прислівники. Особливою заслугою митця є те, що він збагатив літературну мову Галичини кінця XIX століття лексичними засобами з темпоральною семантикою.

Література

1. Барчук В. М. Граматична темпоральність: Інтервал. Час. Таксис: монографія. Івано-Франківськ: Сімик, 2011. 416 с.

2. Куценко В. В. Час як філософська категорія: у пошуках екзистенційної темпоральності. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. Вип. 110. 2012. С. 9 – 12.*
3. Лесюк М. Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині : монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2014. 732 с.
4. Лихошерстова М. Ю. Темпоральні іменники і прислівники як основні лексичні засоби вираження часу (на матеріалі сучасних арабської й української мов). *Вісник КНЛУ. Серія «Філологія». 2015. Т. 18. № 2. С. 109 – 114.*
5. Піхманець Р. Листи Василя Стефаніка як джерело вивчення його життя і творчості. *Парадигма. 2004. Вип. 2. С. 191 – 228.*
6. Романюк С. Структура категорії темпоральності в сучасній українській мові. *Варшава : Sowa Sp. Z o.o., 2012. 235 с.*
7. Русанівський В. М. Структура українського дієслова. *К.: Наукова думка, 1971. 315 с.*
8. Стефанік В. Повне зібрання творів. *У 3 т. Т.3: Листи. К., 1954. 327 с.*
9. Arstila V., Lloyd D. (eds.) Subjective Time: The Philosophy, Psychology, and Neuroscience of Temporality. *Cambridge, MA: The MIT Press, 2014. 688 p.*

**LEXICAL MEANS OF EXPRESSION OF TEMPORALITY
IN THE VERSION OF THE MODERN UKRAINIAN LANGUAGE
AT THE END OF THE XIX CENTURY (BASED ON LETTERS
FROM VASYL STEFANYK)**

Olha Rusakova

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University;
76000, Ivano-Frankivsk, Shevchenka St., 57;
e-mail: olga.rusakova@pnu.edu.ua*

***Aim.** The article is devoted to the analysis of the means that represented lexical temporality in the modern Ukrainian language (in its western version) in the last decades of the XIX century. The purpose of the article is to determine the peculiarities of the functioning of the means of expression of lexical temporality, to classify words with temporal semantics on the material of the epistolary of Vasyl Stefanyk for 1888 – 1898. **Methods.** The paper uses a systematic approach using the lexical-semantic method of research of language units, the method of continuous sampling. **Results.** The article presents the lexical-semantic classification of words for the designation of time by two lexical-grammatical parts – nouns and adverbs, and features of functioning of*

*temporal lexemes in the texts of Vasily Stefanyk's letters are revealed. The analysis has shown that all lexical means of temporality expressing can be classified within three microclusters: lexical means with a clear indication on the time of year or day, a specific date, hour and religious holiday; lexical specifiers with chronological semantics without a clear indication of the exact time; a combination of the words of the language different independent parts employed by the author of the letters to point the approximate time or more detailed description of the event time. **Scientific novelty.** The article for the first time analyzes the specifics of Vasyl Stefanyk's use of words with temporal semantics in letters, lexical-semantic classification of such words through the prism of the Western version of the modern Ukrainian language in the last decades of the XIX century. **Practical meaning.** The material of the article can be used in further study of the category of lexical temporality in the modern Ukrainian language, as well as in the study of the Galician language at the turn of the XIX - XX centuries.*

Key words: *lexical temporality, temporal semantics, means of expression, text of the letters, language of Galicia in the end of XIX century.*